

Večerka, Radoslav

Řečtina jako pramen lexikálních výpůjček neřeckého původu v staroslověněštině : (semitismy: hebraismy a arameismy)

Opera Slavica. 2008, vol. 18, iss. 2, pp. 1-16

ISSN 1211-7676

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/116982>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ŘEČTINA JAKO PRAMEN LEXIKÁLNÍCH VÝPŮJČEK NEŘECKÉHO PŮVODU V STAROSLOVĚNŠTINĚ Semitismy: hebraismy a arameismy¹

Radoslav Večerka (Brno)

In the process of coming into existence Old Church Slavonic in its function of a literary language included and incorporated a powerful Greek lexical component. Its sources were both the wording of original Greek texts translated into Old Church Slavonic and the contemporary spoken language of the first translators coming from the bilingual milieu of the city of Thessaloniki. In Old Church Slavonic the lexical loans from Greek were formed not only by the units primarily Greek but were taken over from other languages, too. This article is focused on lexical Semitisms in Old Church Slavonic that penetrated into the language through Greek. The article also deals with oriental structures that can be traced in Old Church Slavonic.

В статье представлены в сжатом виде социолингвистические факторы влияния греческого языка на старославянский, и дан обзор основной научной литературы (§ 1). Первые два абзаца § 2 содержат краткий список европейских филологов, интересующихся еврейским языком с эпохи средневековья, и литературы, касающейся изучения семитического (прежде всего еврейского и арамейского) влияния на греческий язык. В абзаце 3 того же параграфа приводятся примеры лексических семитизмов (главным образом, евреизмов и арамеизмов), заимствованных старославянским языком посредством греческого. У некоторых греческих заимствований этого типа можно считать также с первичными внесемитическими источниками, в отдельных случаях даже без семитического фильтра (§ 2.4). Происхождение ряда иностранных слов в греческом языке остается, помимо этого, вообще неясным (§ 2.5). В § 3 исследуется функция евреизмов/арамеизмов в эпических частях Нового Завета. Н. 3. хотя сформулирован на греческом языке, однако описуемые в нем ситуации, события и выступления действующих лиц происходят в арамейской языковой обстановке. К арамеизмам относятся слова, содержащиеся в прямой речи действующих лиц в качестве цитатных слов с характеризующей функцией. Некоторые из таких арамейских выражений, сверх того, снабжены добавочным объяснением в языке основной наррации, т. е. на греческом – в исконном тексте Нового Завета, на старославянском – в его древнейшем переводе; и во всех других переводах – на их собственных языках. Подобной интерпретации подвергаются также некоторые арамейские собственные имена, находящиеся за пределами прямой речи

¹ Tento článek vychází s podporou Střediska pro interdisciplinární výzkum starých jazyků s starších fází jazyků moderních (MSM 0021622435) na Filozofické fakultě MU v Brně

действующих лиц. Арамеизмы этого рода представляют в композиционной структуре текста не беспризнаковые единицы недифференцированно контактного языкового слоя, а признаковые компоненты слоя изображаемых предметов или схематизированных аспектов, носящие даже характер самостоятельных композиционных мотивов. В отличие от классической антики, которая занималась только греческим или только латинским языками, Новый Завет на основе сравнения арамейских выразительных средств с «домашними» создал образец и инспирацию для языковой компаратистики в европейской филологии и лингвистике.

1. Staroslověnština přijala a zakomponovala do sebe mocnou jazykovou vrstvu řeckou už při svém vznikání ve funkci nejstaršího, časově prvního slovanského jazyka spisovného. Formovala se totiž na překladech z řečtiny, a protože byla založena na slovanském jazyku mluveném, byli její tvůrci Konstantin-Cyryl a Metoděj a jejich literární družina nuceni upravovat a dotvářet výrazovou soustavu nového spisovného jazyka tak, aby mohl dostát i odpovídajícím novým sdělným úkonům. Ty byly obsahově i formulačně mnohem náročnější, než jaké byly do té doby stavěny před výchozí prostou řeč kolokviální. Cesta řeckému působení na staroslověnštinu se tak otevřela už z potřeby významové ekvivalence textů překládaných do slovanštiny se zněním jejich řeckých předloh.

Druhou trasu k jazykové inspiraci staroslověnštiny řečtinou připravili první literární tvůrci a překladatelé staroslověnských literárních skladeb pocházející z široce bilingvního prostředí Byzantské říše 9. stol., zejména jejího rajonu soluňského. Pro ně byla tehdejší řečtina nepochybně živým a zcela běžným nástrojem ústního dorozumění nejen v případě, že to byli rodilí Řekové, ale i v případě místních Slovanů (viz Vereščagin 1966, Pentkovskij 2001).

Staroslověnština si z jedné strany zachovávala stále svou slavinitu, neboť si udržovala z velké části slovanský základní slovní fond a prakticky beze zbytku morfologickou stavbu pozdně praslovanskou nebo v jednotlivostech nářečně praslovanskou. Řeckým vlivem, který se uplatnil zejména v širší slovní zásobě a v syntaktické stavbě, získala však svůj charakteristický stylově funkční profil jazyka literárního (viz Večerka 1968, 1973, 1974 nebo Vereščagin 1971). Vědomí toho, že spisovnému jazyku domácímu byla vtlačena jeho specifická podoba stykem s řečtinou, se drželo mezi slovanskými literáty průběžně, takže příznačně našlo i výraz pojmenováním staroslověnštiny jako „jazyka řecko-slovanského“ už v titulu staroslověnské mluvnice, která vyšla r. 1591 ve Lvově prací studentů teologie pod vedením metropolitů Arsenije s názvem *Adelfotis. Grammatika dobroglagolivago Ellino-slovenskago jezika* (nové vyd. O. Horbatsch, Frankfurt - München 1973).

K řecko-staroslověnskému vztahu je uložen důležitý materiál v slovnících staroslověnštiny (viz jejich přehled Mareš 1990 a Bláhová 2003), ale i četné nálezy v pracích dalších (srov. např. Miklosich 1867, 1876, Matzenauer 1870, Sobolevskij 1883, Vasmer

1907 a 1923, Schumann 1958, Vereščagin 1967, Budziszewska 1969, Moszyński 1969, 1978, Schaller 1973 (1975), Molnár 1985, Rusek 1985, Večerka 1997, Diddi 1999, Argirovski 2003, Šivarov 2006 aj.), mj. též v těch, které zkoumají řecko-staroslověnskou problematiku obecně translátologicky nebo v charakteristice jednotlivých žánrů nebo literárních skladeb, při vyšetřování stylu, distribuce a variability synonymních prostředků atp. (srov. např. Grünenthal 1910-1911, Vereščagin 1972, Dobrev 1978, Trost 1978, Keipert 1988, MacRobert 1993, Černyševa 1994, Hansack 1997, Jefimova 2002, Stankov 2002, Tasseva-Voss 2005 aj.).

2.1. S lexikálními výpůjčkami z řečtiny se v staroslověnině usazovaly nejen slovní jednotky autochtonně řecké, nýbrž i v řečtině nepůvodní, přejaté do ní z jiných jazyků (viz Merlingen 1963-1967). Dlouhodobou pozornost lingvistů přitahovala zejména vrstva hebraismů.

Hebrejštině totiž přisuzovala v Evropě od pozdního starověku přes celý středověk až do raného novověku posvátný a zprvu i nezpochybnitelně primordiální status glotogenetická složka biblické antropologie v souvislosti s mýtem o původních názvech, které dal v ráji (podle Geneze 2,19) všem živočichům Bohem stvořeným Adam. Jako svého druhu univerzální „prajazyk“, dobově ostatně chápáná a označovaná jako *lingua primaaeva*, reprezentovala prý hebrejštinu i po změnění jazyků při stavbě věže babylónské stále ještě řeč, již mluvil s Adamem Bůh. Asi nejkonsekventněji byla tato koncepce formulována v pracích dvou Švýcarů 16. stol., Theodora Buchmanna zvaného Bibliander (*De communi ratione omnium linguarum et litterarum commentarius*, Curych 1548) a Curta von Gesner (*Mithridates. De differentiis linguarum ...observationes*, Curych 1555), kteří odvozovali latinu z řečtiny a o řečtině soudili, že se vyvinula z hebrejštiny (Večerka 2006 a, s. 22-23). Podobné názory byly ve své době běžné. Publikovali je např. ještě v 17. stol. Francouzi Étienne Guichard (*Harmonie étymologique des langues, où se démontre que toutes des langues sont descendues de l'hébraïque*, Paris 1606) nebo Louis de Thomassin (*Méthode d'enseigner la grammaire ou les langues par rapport à l'Écriture sainte, en les réduisant toutes à l'hébreu 1-2*, Paris 1690-1693), ale i jiní filologové.

V 17. a 18. stol. pak docházelo k oslabování rajske prvotního statutu hebrejštiny mj. v důsledku přesunutí centra biblické exegeze na starozákonní motiv potopy. Dveře se tak otevřely tzv. skytské, posléze skytsko-keltské antropologické a glotogenetické hypotéze, která – zprvu stále ještě v rámci myšlenkového paradigmatu biblického – vykládala vznik evropských a některých orientálních jazyků (perštiny, indičtiny) z jazyka pokolení Noemova syna Jáfeta, podobně jako jazyky semitské (k nimž patří i hebrejštinu) a hamitské byly spojovány s čeleděmi dalších dvou synů Noemových, Sema a Hama.

Poznání skytsko-keltské jazykové skupiny se brzy vymanilo z kontextu biblického. Na přelomu 18. a 19. stol. se zformovala na místě skytsko-keltské hypotézy jazykověda indoevropská (nazývaná též indogermánská a přechodně také árská), opřená o historickosrovnávací metodu plně už vědeckou. Semitské jazyky byly tak sice od indoevropských zprvu geneticky odděleny, ale v části lingvistiky myšlenka staré semitsko-indoevropské rodové blízkosti ba přímo příbuznosti přežívala ještě i v 19. stol. u autorů jako J. Fürst, R. von Raumer,

F. Delitsch, A. Raabe, E. Nöldechen, F. Mc Curdy aj., které uvádí Muss-Arnolt (1893).

Koncepci indoevropsko-semitské prapříbuznosti rozvíjeli i nadále H. Møller nebo A. Cuny v souvislosti s úvahami o indoevropských laryngálech. Møller sám pak publikoval semitsko-indoevropské srovnávací kompendium r. 1906 (nové vyd. 1978) a slovníky 1909 a 1911 (viz Heidermanns 2005, I, s. 43-44). Jeho žák H. Pedersen však dokonce už r. 1903 vyslovil požadavek zasadit indoevropsko-semitské genetické spojnice do širě pojatého vývojově srovnávacího rámce ještě i s jazyky hamitskými, kartvelskými, drávidskými, altajskými (turkotatarskými a mongolskými) a uralskými (ugrofinskými a samojedskými) a nazval toto jazykové společenství velekmenem nostratickým (tj. „našineckým“). Resuscitaci jeho hypotézy i s názvem provedl pak s podrobným jazykově materiálovým průzkumem nostratických jazyků v druhé polovině 20. stol. Illič-Svityč (1971-1984) a po něm další autoři (např. Bomhard 1996, Salmons a Joseph 1998, Dolgopolsky 1998 aj.). (Vývoj názorů podrobněji Blažek 2007).

Vedle srovnávání shod zachovaných primárně při organickém divergentním vývoji ze společného jazykového východiska byla dlouhodobě věnována pozornost též těm, které byly výsledkem jazykových kontaktů, sekundárního přejímání výrazových prostředků z jazyka do jazyka. Lexikální výpůjčky ze semitštiny do řečtiny (a latiny) vyšetřil v citované už studii Muss-Arnolt (1893), podle něhož jako první vysledoval stopy hebraismů v řečtině již r. 1762 J. A. Ernesti. Muss-Arnolt též uvádí, že proslulý hebreista první poloviny 19. stol. H. F. W. Gesenius, který předpoklad společné ársko-semitské řeči odmítal, při interpretaci semitsko-řeckých lexikálních shod dalekosáhle počítal s řeckými výpůjčkami zejména od Fénicičanů v oblasti produktů obchodu, přírodnin a jevů civilizačně kulturních. Podobně koncipovali své odborné nálezy podle Musse-Arnolta v 19. stol. ještě např. F. Lenormant, E. Renan, E. Ries, nebo A. Uppenkamp a podle Heidermannse 2005, II, s. 961-962 a 976 do konce 20. stol. dalších více než tucet autorů, např. M.-L. Mayer, É. Mason, G. Garbini, H. Rosén aj.

Rozlišování jazykových vztahů geneticky primárních a kontaktové sekundárních ztrácelo během doby svou prvotní geseniovskou neslučitelnost, když i samo jazykové přejímání se stalo předmětem odborného zájmu jako princip a metoda jazykovědného výzkumu vůbec (např. Møller 1933, Deroy 1956, Kiss 1969, Breu 1991 aj.; přehled příslušných bibliografických titulů Heidermanns 2005, I, s. 20-22). Soudobá jazykověda je už k uznání, ale zároveň i rozlišování spojnic genetických a adoptivních šetrná.

2.2. Klademe-li si otázku o původu lexikálních semitismů (především hebraismů a arameismů) v staroslověnštině zprostředkovaných řečtinou, musíme překročit dva prahy: první na cestě ze semitských jazyků do řečtiny, druhý na

cestě z řečtiny do staroslověnštiny. Sociolingvisticky jsou jejich základní znaky svým způsobem shodné. Představují vždy bránu pro jazykové kontakty jednak ústní, jednak literární, knižní.

Ve vztazích semitsko-řeckých vedle staletí trvajících územního sousedství a zčásti i teritoriálního prolínání obou etnik v diasporách se běžně přikládá v souhlase s uvedenými názory Geseniovými klíčový význam proudu fénického, který do řečtiny otevíral navíc též vstup dalším jazykům východního Středomoří a blízkého Východu. Zásadní zdroj knižního působení hebrejštiny na řečtinu pak představovala tzv. Septuaginta, překlad hebrejského Starého Zákona (zprva jen Pentateuchu) v Alexandrii v 3.- 2. stol. př. n. l. do řečtiny a jeho motivické i výrazové přesahy do Nového Zákona, sepsaného v prvních stoletích n. l. už řecky. Lingvistická pozorování k tomu přinášejí např. Kraft (1975), Spicq (1978-1982), Porter-Carson (1999).

Pro staroslověnštinu se musí počítat především s předkřesťanským ústním působením řečtiny možná již obecně slovanským, v každém případě však nářečně praslovanským. Lidovou slovanskou řeč, která tvořila živé jazykové podnoží nejstaršího slovanského jazyka spisovného, nelze přitom ztotožňovat s venkovskou řečí soluňského okolí beze zbytku. Jeho základem se stala slovanská městská a příměstská mluva Soluně. Ta byla v situaci běžně rozšířeného bilingvismu vystavena mnohem intenzivnějším působení řečtiny než řeč venkova ze zázemí Soluně. Velmi podstatný a vývojově přelomový byl pak moment vytvoření staroslověnštiny jako literárního, při svém vzniku církevního (Lucyk 1957), funkčního stylu na bázi jazyka do té doby nespisovného. Staroslověnský jazyk se už přímo formoval na překladech z řečtiny (z ní přejímal právě i religiózní termíny, viz Meillet 1918) a jeho tvůrcem byl nadto filologicky talentovaný řecko-slovansky bilingvní Konstantin Filozof (sv. Cyril) a jeho bratr Metoděj i jejich literární družina. Dvěře grécismům a s nimi i řečtinou zprostředkovaným semitismům (hlavně hebraismům a arameismům) se tak do staroslověnštiny otevřely dokofán (Šivarov 1987, 1988, 2006, Pentkovskij 2001).

2.3. V charakteristice této složky staroslověnské slovní zásoby jsem se opíral o materiál uložený v SJS (1957-1997) a v SS (1994). Jednotlivá staroslověnská slova uvádím v transliteraci latinkou v ortografické podobě normalizovaných záhlaví příslušných lexikografických hesel a nepřipomínám jejich grafickou variabilitu v rukopisech, přestože ta je právě u přejatých slov častá a značně různorodá. Dalekosáhle jsem při prezentaci a výkladu příkladů využil nálezů v četných dosavadních pracích etymologických. Byly to především spisy Miklosichovy (1845, 1867, 1876, 1886), Matzenauerovy (1870, 1880-1893) a některých z těch autorů, kteří jsou v tomto článku připomenuti v § 2.1. Přehled etymologických slovníků i speciálních studií z 20.-21. stol., z nichž jsem též mohl čerpat, je podán v knize Večerka a kolektiv (2006 b, s. 233-245). S prospěchem jsem se opíral

především o dosud nedokončený ESJS (1989-) vycházející v sešitech od r. 1989 a použil jsem též materiálů publikovaných jinde (např. Gerov, 1942-1943, aj.).

Několik příkladů:

a) Sekulární reálie, konkrétní i abstraktní:

варъ βάρης *palác* z hebr. bīrāh t.v. – **dragъma** δραχμή *drachma* (peníz) semitismus snad až z akkad. darag-mana (míra: 1/60), posléze přes hebr. (ze středofec. [-gm-] <[-chm-]); srov. též **didragъma** *dvoudrachma, chrátová daň - zizanije* ζιζάνιον *plevel* semitismus snad až ze syr. zinzān „něco vysychajícího“, posléze přes hebr. – **karъvana** κορβανῶς *pokladnice* z aram. qārbān(ā) – **kasija** κασία *kasie* (divoká skořice) semitismus snad až z arab., posléze přes hebr. – **korъ** κόρος *korec* (dutá míra) asi z hebr. (kde kōr „kulatá nádoba“); je však i stind. khari; srov. též **korъсь** *korec* – **manъna** μάννα *mana* z hebr./aram. – **sikъera** σίκερα (kvašený nápoj) z hebr. šēkār – **skinii** σκυνή *obydlí, stan, svatostánek* semitismus snad až z arab., posléze přes hebr. – **tumъpanъ** τύμπανον *tympán* semitismus snad až z asyr., pak přes arab. a posléze přes hebr. – **farisei** φαρισαῖος *farizej* z aram. p'rišajjā; srov. též **fariseinъ**, **fariseonъ** obojí *farizejův, fariseiskъ* *farizejský, farizeů* – **chitonъ** χιτῶν *tunika* (spodní šat) semitismus snad až z fén., posléze přes hebr. – **usorъ** ὕσσωπος *yzop* (keř) z hebr. ēšōb – **(j)aspisъ** ἴασπις *jaspis* semitismus snad až z fén. a asyr., posléze přes hebr. jaš-phē – **kamelъ** κάμηλος *velbloud* z hebr. gāmāl.

b) Religiózní pojmy (svátky, obřadní výroky i předměty, funkce atd.). Mnohé tyto výrazy pronikly jako tzv. biblismy do dalších překladů Písma a s nimi i do dalších jazyků:

aminъ ἀμήν *amen* (liturgické ukončení modlitby) z hebr. „vskutku, bezpochyby, tak se staň“ – **aleuija** ἀλληλοῦῖα *aleluja* (též liturgický zpěv před evangeliem) z hebr., kde příslušné slovo hal'lū-jāh je zřetelné a jednoznačně popisné: „chvalte Jahveho“ – **geonna** γεέννα *peklo* z aram. gēhinām a to z hebr. toponymického sousloví gē Hinnōm „údolí Hinnōm“; srov. též **geonъskъ** *pekelný* – **korъvanъ** κορβαν *dar Bohu, chrátu* z aram. qārbān (srov. sub a) sekulární **karъvana** *pokladnice*) – **livanъ** λιβανος *kadidlo* semitismus snad až z fén., posléze přes hebr. – **mailitъ** μαελέθ (tonus kantika) – **osanъna** ὠσαννά *hosana, sláva tobě* z hebr., kde příslušný výraz je popisný ve smyslu „pomoz, prosím“ – **pascha** πάσχα *velikonoce, velikonoční slavnost, oběť (beránek)* z aram. pascha a to se spojuje s hebr. pēsah „přechod“ (tj. z Egypta) – **cherovimъ** χερουβίμ *cherubín(ové)* (nejvyšší andělská hierarchie) z hebr. pl. k chārub „mečem ozbrojený“ – **serafimъ** σεραφ(ε)ίμ *seraff(ové)* (po cherubínech nejvyšší hierarchie

andělská) z hebr. pl. serāphīm „planoucí“ (tj. láskou k Bohu) - **skīnopigija** σκηνοπηγία židovský svátek *slavnost stánků* z hebr. (viz sub a) **skīnii svato-stánek** – **sotona** σατανᾶς *satan, d'ábel* z hebr. šātan „protivník, žalobce“; srov. též **sotoninŭ** *satanův, d'ábelský*, **sotoninŭskŭ** *satanský, d'ábelský*; (v stsl. textech je doloženo i jako překladový ekvivalent řec. διάβολος, διαβολικός, např. Supr 11,28 *togo radi viděi sotona. bolitŭ ó* διάβολος; Supr 516,28 *tože sotoninŭskyimŭ kŭznetŭ protivjaje se tvoréaše* ταῖς διαβολικαῖς μηχαναῖς) - **saduŭkei** σαδδουκαῖος *saducej* (příslušník židovské sekty) z hebr.; srov. též **saduŭkeiskŭ** *saducejský*.

2.4. Některá slova přejatá do řečtiny patrně bezprostředně z hebrejštiny nebo aramejštiny a z řečtiny pak do staroslověnštiny mohou mít ještě primárnější zdroje v jazycích nesemitských. Z těch, o kterých se tato trasa postupných přejetí předpokládá nebo aspoň připouští, uved'me několik příkladů:

alavastrŭ ἄλαβαστρος/-ον *alabastrová nádoba* asi přes arabštinu z al bačrat vlastně „(kámen) z Basry“ a to z egyptštiny buď podle města a hory v Egyptě, nebo z 'a-la-baste „nádobka bohyně Ebaste“ – **kūminŭ** κύμινον *kmín* patrně z hebrejštiny kammōn až z orientálních jazyků – **mŭnasŭ** μνᾶ *hřivna* jako semitismus doložený i v hebr. a aram. pocházející snad z některého jazyka Přední Ásie – **satŭ** σάτον *měrice* z hebr. a aram., pro něž se však připouští východisko až v odpovídajícím slově sumerském še – **faraonŭ** φαραώ(ν) *faraón* přes hebr. pocházející až z egypt., v níž odpovídající slovo znamenalo „velký dům“ a metonymicky pak i „panovník“; srov. též **faraonovŭ**, **faraonŭ**, **farauŭšŭ** vše *faraónův* – **aloinŭ** ἄλόη *aloový* z hebr. ^a halōth „aloe“, ale to možná přejato až z drávidštiny – **narŭdŭ** νάρδος *nard* z hebr./aram., ale to možná až z ind.; srov. též **narŭdinŭ** *nardový* - **samŭbukija** σαμβύκη *sambuka* (čtyřstrunný hudební nástroj) z aram. sabbākā , ale to neurčitě orientálního původu – **sarŭfirŭ(sŭ)** σάφειρος *safir* bezprostředně z hebr. sappīr, ale to snad ještě z dalšího zdroje neurčitě orientálního – **gaza** γάζα *pokladnice* doložené v staré syrštině i v staré perštině s nejistým směrem přejímání. Ne obecně se za semitismus uznává **skanŭdalŭ** σκάνδαλον *pohoršení*, které se někdy spojuje s lat. *scando* „stoupám (po cestě)“ a vycházelo by z představy „léčka na cestě“; srov. též **skanŭdalisati** *pohoršovat*.

U řady staroslověnských výpůjček z řečtiny se pro řečtinu někdy připouštějí taková jiná východiska i bez jistoty nebo aspoň možnosti semitského mezičlánku. S egyptštinou, resp. i s koptštinou, se např. spojují **aspida** ἄσπίς *zmije* (srov. též **aspidonŭ** *hadí, zmijí*), **vai(a)** (τὰ) βαῖα *palmové ratolesti*, **vūssonŭ** βύσσος *kment, jemné plátno*, **konobŭ** κάνωβος *amfora, kotel (?)*, **artava** ἀρτάβη *artava*

(jednotka duté míry) (nejisté, zda ne ze staré perštiny). S íránskou oblastí se spojuje původ slov jako **poroda** παράδεισον *ráj* (srov. též **porodьnъ** *rajský*), **chřzъanъ** χαρζάνιον *bič, důtky* (v ř. řemen), **magъ** μάγος *kouzelník, čaroděj*, **nafta**νάφθα *ropa* aj. O lexikálních migracích tohoto typu viz např. Ernštedt 1953, Fournet 1989, Christol 1999 aj.

2.5. Původ mnoha řeckých cizích slov přejatých do staroslověnštiny zůstává vůbec celkově nejasný. Uvažuje se o nich jen více méně obecně jako o lexikálních výpůjčkách realizovaných na základě kontaktů substrátových, adstrátových i superstrátových v různých vývojových fázích, tedy v indoevropsko-řecké, ale také třeba už neindoevropsko-indoevropské (z níž se fáze řecká vyvinula teprve dodatečně), „předřecké“, „mediteránní“, „praevropské“, nespécifikovaně „orientální“ atp.

Jako příklady je možno mj. uvést **adъ** ἄδης *podsvětí, peklo*, srov. též **adovъ**, **adovъnъ**, **adovъskъ**, **adъskъ** vše *podsvětí, pekelný*; **aerъ** ἀήρ *vzduch*, srov. též **aerinъ** *vzdušný*; **akridъ** ἀκρίς *kobylka*; **aromatъ** ἄρωμα *vonná masť*; **ia** τὰ ἴα *fialky*; **kitovъ** κιβώτος *schránka, skříňka*; **kit** κήτος *velryba*, srov. též **kitovъ** *velrybí*; **krinъ** κρίνον *lilie*; **melagrii** μελάγριον *melagrium* (jedlá rostlina); **porfūra** πορφύρα *purpur* (bohatý oděv purpurové barvy); **skogъrii** σκορπίος *štír, škorpión*; **topanъdzije** τοπάζιον *topas*; **trъtorъ** τέρταρος *podzemí, peklo*, srov. též **trъtorъskъ** *pekelný*; **chlamüda** χλαμύς *chlamida* (svrchní šat, plášť); **akipъnъ** ὑάκινθος *hyacint*, srov. též **(i)akipъrinъ/-fnъ** *hyacintový, temně fialový*; **aspalъtъ** ἄσφαλτος *pryskyřice, asphalt*; **empriзмъ** ἐμπρήσιμος *požár*; **chlinikъ** χοῖνιξ *choinix* (syrká míra); **kirija** κίρια *rouška* (k zavnutí mrtvého); **kuparisъ** κυπάριος *cypřiš*; **plinъtъ** πλίνθος *cihla*; aj. O těžko identifikovatelných výpůjčkách v staroslověnštině vůbec (i mimo přímý zdroj řecký) viz Fegert (1991).

2.6. Řečtina tedy umožnila staroslověnštině plodivý styk se slovní zásobou mnoha dalších evropských i blízkovýchodních jazyků. Do řečtiny se vlévaly lexikální prostředky semitské, hlavně hebrejské a aramejské, i jiné geneticky cizí jednotky tímto etnicky jazykovým filtrem zprostředkované. S dalšími neautochtonními slovními entitami se řečtina setkávala též bez semitského filtru. Její latinismy a romanismy přejímané do staroslověnštiny budou ještě předmětem zvláštní studie.

3.1. Specifický způsob působení aramejštiny na řečtinu je dosvědčen v epických číslech Nového Zákona, tj. v evangeliích, ve Skutcích apoštolských a v Apokalypse. Jsou vyprávěny řecky, ale popisované děje, situace a akce i řeči jednajících osob se odehrávají v prostředí jazykově aramejském. Z něho pronikají

estv razvrŕzi se Zogr, Mar, As, Sav, Ostr και λέγει αὐτῶ. **ἐφοραθά**, ὃ ἐστὶν **διανοίχθητι**.

A stejně je tomu i při zachování a překladu víceslovných výroků, např. Mr 5,41 *°gla ei. talitakumv. eze estv svkazaemo. děvice tebě °gljŕ vŕstani* Zogr, Mar λέγει αὐτῇ. **ταλιθα κοῦμ**, ὃ ἐστὶν μεθερμηνευόμενον. **τὸ κοράσιον σοὶ λέγω, ἔγειρε**; Mt 27,46 *vŕzŕpi. °is glasomv veliemb °glŕ. eli. eli lem'ma zavach'tani. eze estv °bze °bze moi vŕskŕjŕ me ostavi* Zogr, As, Sav, Ostr ἀνεβόησεν ὁ Ἰησοῦς φωνῇ μεγάλῃ λέγων. **ἤλι ἤλι λεμὰ σαβαχθάνι**. τοῦτ' ἔστιν. **θεέ μου θεέ μου, ἵνα τί με ἐγκατέλιπες**.

3.4. Arameismy jsou obsaženy v textu i mimo přímou řeč jednajících postav a označují zpravidla nějaké toponymum. Pokud je takové místní jméno v aramejštině založeno na sémanticky evidentním apelativu, takže si pak toponymum v popisované realitě zachovává svůj popisný charakter, bývá takto vyloženo v řeckém textu řecky a podle něho v staroslověnském překladu staroslověnsky, např. J 9,7 *umy se. vŕ kŕpĕli siluamvscĕ. eze svkazaetv se rosulanv* Zogr, Mar, As, Sav νίψαι εἰς τὴν κολυμβήθραν **τοῦ Σιλωάμ** ὃ ἐρμηνεύεται **ἀπεσταλμένος**; A 1,19 *ĕko narešti se selu tomu svoimv ezykomv akeldama. eze estv selo krŕnvi* Hilf, Šiš, Mak ὥστε κληθῆναι τὸ χωρίον ἐκεῖνο τῇ ἰδίᾳ διαλέκτῳ αὐτῶν **Ἀκελδαμάχ**, τοῦτ' ἔστιν **χωρίον αἵματος**; Apok 9,11 *ime emu evrĕisky uvadonv. a grŕĕbŕsky glagoletv se gubytelv* Hval, Rumj ὄνομα αὐτοῦ Ἑβραϊστὶ **Ἄβαδδὼν**, και ἐν τῇ Ἑλληνικῇ ὄνομα ἔχει **Ἄπολλῶν**.

Sama propria jako taková ovšem svůj obecný, generický význam nemají. V propriální funkci jsou to pojmenování značková, bezobsažné vinětky, jejichž smyslem je označovat jedince nebo jednotlivinu jako odlišné od ostatních jedinců/jednotlivin dané třídy a identifikovat je jako entity svým způsobem jedinečné. Přesto od sebe nejsou apelativa a propria oddělena nepřekročitelnou zdí: vlastní jména vznikají v nemalé míře přenášením ze jmen obecných vybavených generickým významem a udržují si tak nezřídka jejich sémantickou popisnost, jak ukazují i citované doklady. Ne však vždy. Míra proprializace aramejských vlastních jmen tvořených ze jmen obecných jejich přenášením může být taková, že jejich popisnost, i když v řečtině vyjádřená, je v stsl. překladu potlačena, např. J 19,17 *izide že vŕ naricaemoe kranievo město. eze °gletv se evrĕisky dŕldŕta* Zogr, Mar, As, Sav, Ostr ἐξῆλθεν εἰς τὸν λεγόμενον **κρανίου τόπον**, ὃ λέγεται Ἑβραϊστὶ **Γολγοθά**; J 4,25 *°gla emu žena. vĕmb ĕko mesiĕ pridetv. rekomy °chv* Zogr, Mar, As οἶδα ὅτι **Μεσσίας** ἔρχεται, ὃ λεγόμενος **χριστός**; J 1,42 *obrĕtomv mesijŕ. eze estv svkazaemo °chv* Zogr, Mar, As εὐρήκαμεν τὸν **Μεσσίαν** ὃ ἐστὶν μεθερμηνευόμενον **χριστός**. V dokladu z J 19,17 nechává stsl. překlad řec. gen. κρανίου nepřeloženo a prostě je přejímá (v adjektivní

podobě) jako vlastní jméno, tj. bez pokusu o jeho „významovou“ explikaci, kdežto např. v Kral. se (česky) jeho sémanticky apelativní charakteristika podává: *šel až na místo, kteréž slove **popravné**, a židovsky Golgota*. V dokladech z J 1,42 a J 4,25 nebylo výkladově slavizováno řec. *χριστός* označující tam apelativně *pomazaný* a interpretující tak aramejské slovo stejného významu (citované v řec. textu jako *Μεσσίας*). Řec. výraz byl v stsl. překladu ve svém znění přejat jako vlastní jméno Syna Božího, tj. označující, ale neznamenantící nic. Přitom pro jeho explikaci by byl překladatel potřebné slovo v staroslověnštině k dispozici najít mohl: sloveso *pomazati* je jen v tzv. kanonických stsl. památkách doloženo sedmapadesátkrát (a jednou se od něho tvořeným umělým substantivem *pomazanynikъ* jako glosa ke slovu *ch(ristos)u* v Ps Sin 17,51 výklad vlastního jména Kristus přece jen objevuje).

3.5. Zvláštní pojednání hebrejských/aramejských slov a jejich postavení ve vrstvě schematizovaných aspektů epických částí Nového Zákona znamenalo už v řeckých originálech a pak samozřejmě též v jejich staroslověnských (i jiných) překladech podstatný vzor a příspěvek k jazykové komparaci. Tento přístup k jazykové realitě světa nebyl do té doby ničím samozřejmým. Antická filologie řecká a římská, i když měla skvělé představitele jako Dionýsios Thrácký nebo Apollónios Dyskolos aj. pro řečtinu nebo Aelius Stilo, Marcus Terentius Varro a celá plejáda dalších gramatiků pro latinu, projevovala zájem právě jen o řečtinu nebo o latinu. Jazyky barbarské pomíjela a nenabízela ani jejich srovnání s oběma pro evropskou antiku jazyky kulturními. Kromě jednotlivých jmen ve spisech některých historiků se za první, arci jen nesmělý krůček jazykového srovnání pokládá Platónův odkaz (v dialogu *Kratylos*) ke třem fryžským slovům srovnatelnými s řeckými výrazy pro „pes“, „voda“ a „oheň“ (Večerka e.a. 2006 b, s. 17).

Nový zákon měl samozřejmě zcela jiné funkce než filologické, ale jako prestižní a autoritativní text ovládající po celá staletí myšlení křesťanské Evropy představoval vlivné doporučení a návod ke vzájemnému srovnávání různých jazyků. Stál tak ideově v počátcích jazykovědné komparistiky. Ta se pak v Evropě postupně vyvíjela i z důvodů praktických, pro potřeby různojazyčných překladů Písma a pro potřeby gramatiky jako základního pilíře vzdělanostního trivium při výuce latiny u etnik jinojazyčných.

Novozákonní jazykově srovnávací inspiraci je patrně možné vysledovat i v překladatelských postupech filologicky vzdělaného a talentovaného Konstantina-Cyryla a ve způsobu, jak přejímal do staroslověnštiny řecká cizí slova, hlavně latinského původu. Této problematice bude věnována další studie.

Výběrová literatura:

- ARGIROVSKI, M. (red.) (2003): Rečnik na grčko-crkovnoslovanski leksički paraleli, Skopje
- BLÁHOVÁ, E. (2005): La lessicologia e la lessicografia dell' antico slavo ecclesiastico a cavallo dei secoli XX e XXI, in: *Incontri linguistici* 28, 83-100
- BLAŽEK, V. (2007): *Indoeuropeistika a indoeuropeisté*, B. (rukopis)
- BOMHARD, A. M. (1996): *Indo-European and the Nostratic Hypothesis*, Charleston
- BREU, W. (1991): System und Analogie bei der Integration von Lehnwörtern. Versuch einer Klassifikation, in: *Incontri linguistici* 14, 13-28
- BUDZISZEWSKA, W. (1969): *Zapożyczenia greckie w historii języka bułgarskiego*, Warszawa (=Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego 30)
- ČERNYŠEVA, M. I. (1994): Grečeskije slova, sposoby ich adaptacii i funkcionirovanije v slavjanskom perevode „Chroniki“ Ioanna Malaly, in: Istrin, V. M., *Chronika Ioanna Malaly v slavjanskom perevode*, podgt. M. I. Černyševa, Moskva, 402-471
- DEROY, L. (1956): *L' emprunt linguistique*, Paris
- DIDDI, C. (1999): I grecismi lessicali in una tradizione antico-slava: I Dialoghi di Gregorio Magno, in: *Proto-Baltica*, 15-42
- DOBREV, I. (1978): Grăcki dumi v Suprasălskija sbornik i vtorata redakcija na starobălgarskite bogoslužebni knigi, in: *Bălgarski ezik*, Nr. 2, 89-98
- DOLGOPOLSKY, A. (1998): *The Nostratic Macrofamily and Linguistic Paleontology*. With an Introduction by Colin Renfrew, London
- ERNŠTEDT, P. V. (1953): *Egipetskije zaimstvovanija v grečeskom jazyke*, Moskva-Leningrad
- ESJS (1989-): *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Red. E. Havlová a A. Erhart. Praha
- FEGERT, H. (1991): Nichtbulgarische Elemente in altbulgarischen Texten, in: *Die slavischen Sprachen* 28, 43-62
- FOURNET, J. L. (1989): Les emprunts du grec à l'égyptien, in: *Bulletin de la société de Linguistique de Paris* 84, 55-80
- GEROV, B. (1942-1943): Die griechischen, semitischen und lateinischen Nomina im Altbulgarischen, in: *Godišnik na Sofijskija universitet. Istorikofilologičeski fakultet* 39, 1-38
- GRÜNENTHAL, O. (1910 a 1911): Die Übersetzungstechnik der aksl. Evangelienübersetzung, in: *Archiv für slavische Philologie* 31, 321-366, 507-528; 32, 1-48
- HANSACK, E. (1977): Der Übersetzungsstil des Exarchen Johannes, in *Paleobulgarica* 1, Nr. 3, 33-59

- HEIDERMANN, F. (2005): Bibliographie zur indogermanischen Wortforschung. Wortbildung, Etymologie, Onomasiologie und Lehnwortschichten der alten und modernen indogermanischen Sprachen in systematischen Publikationen ab 1800, I-III, Tübingen
- CHRISTOL, A. (1999): Le grec au contact des iraniens et des indiens, in: Blanc, A.-Christol, A. (ed.): *Langues en contact dans l' antiquité: aspects lexicaux*, Nancy
- ILLIČ-SVITYČ, V. M. (1971-1984): Opyt sravnenija nostratičeskich jazykov (semitočamitskij, kartvel'skij, indojevropejskij, uraľskij, dravidskij, altajskij). *Sravnitel'nyj slovar' I-III*, Moskva (I. svazek 2. vyd. pripravil V. A. Dybo 2003)
- JEFIMOVA, V. S. (2002): K charakteristike knižnoj leksiki v pervom literaturnom jazyke slavjan (rol' perevoda Apostola), in: *Rol' perevodov Biblii v stanovlenii i razvitii slavjanskich literaturnych jazykov*, Moskva, 249-288
- KEIPERT, H. (1988): Doppelübersetzung und Figura Etymologica im Methodianischen „Nomokanon“, in: *Christianity among the Slavs. The Heritage of Saints Cyril and Methodius*, ed. G. Ferrugia, R. Taft, G. Piovesana, Roma, 245-259 (= *Orientalia christiana analecta* 231)
- KISS, L. (1969): O nekotorych principach etimologizirovanija zaimstvovannyh slov, in: *Etimologija* 1967, 68-70
- KRAFT, R. A. (ed.) (1972): *Septuagintal Lexicography*, Missoula, Montana
- KRAFT, R. A. (ed.) (1975): *Septuagintal Lexicography. Seminar on lexicography 1972. Revised edition*, Missoula, Montana
- Lucyk, Ju. M. (1957): *Staro-cerkovno-slov'janška mova jak mova religijnogo kul'ta*, Winnipeg (= *Slavistica* 17)
- MACROBERT, C. M. (1993): Translation and Interpretation: Lexical Variation in the Translation of the Psalter from Greek into Church Slavonic up to the 15th Century, in: *ZslPh* 53, 254-284
- MAREŠ, F. V. (1990): *Altkirchenslavische Lexikographie*, in: *Wörterbücher-Dictionaries-Dictionnaires. Ein internationales Handbuch für Lexikographie*, hrsg. von J. Haussmann e. a., 2. Teilband, Berlin-New York, 2255-2268
- MATZENAUER, A. (1870): *Cizí slova v slovanských řečech*, Brno
- MATZENAUER, A. (1880-1893): *Príspevky ke slovanskému jazykozpytu*, in: *Listy filologické* 7, 1-48, 161-224; 8, 1-48, 161-208; 9, 1-48, 177-224; 10, 50-69, 321-353; 11, 161-194, 321-352; 12, 161-193, 321-354; 13, 161-193; 14, 81-98, 161-193, 401-417; 15, 161-180; 16, 161-188; 17, 161-200; 18, 241-270; 19, 241-256; 20, 1-24
- MEILLET, A. (1918): Les premiers termes religieux empruntés par le slave au grec, in: *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris* 20, 58-60

- MERLINGEN, W. (1963-1967): Eine ältere Lehnwörterschicht im Griechischen I-II, Wien (=Österreichische Akad. d. Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., Schriften d. Balkankommission, Linguistische Abt. 17, 18)
- MIKLOSICH, F. (1845): *Radices linguae slovenicae veteris dialecti*, Wien
- MIKLOSICH, F. (1867): *Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen*, Wien
- MIKLOSICH, F. (1876): *Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen*, Wien
- MIKLOSICH, F. (1886): *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien
- MØLLER, H. (1933): Zur Methodik der Fremdwortkunde, in: *Acta Jutlandica* 5, Aarhus, 1-62
- MOLNÁR, N. (1985): *The Calques of Greek Origin in the most Ancient Slavic Gospel Texts*, Budapest
- MOSZYŃSKI, L. (1969): Kryteria stosowane przez Konstantego-Cyryła przy wprowadzaniu wyrazów obcego pochodzenia do tekstów słowiańskich, in: *Slavia* 38, 552-564
- MOSZYŃSKI, L. (1978): Grecyzmy w Pateriku Synajskim, in: *Slovo* 28, 67-76
- MUSS-ARNOLT, W. (1893): On Semitic Words in Greek and Latin, in: *American Philological Association* 23, 1892, 35-156 (= Transactions of the University of Michigan, Ann Arbor, april 1893)
- PENTKOVSKAJA, T. V. (2004): Grecizmy i ich slavjanskije ekvivalenty v južnoslavjanskich i vostočnoslavjanskich perevodach XI-XIV vv., in: *Slavjanskij mir meždu Rimom i Konstantinopolem*, Moskva, 95-110
- PENTKOVSKIJ, A. (2001): Liturgičeskaja terminologija v vizantijsko-slavjanskoj kontaktoj zone, in: *Stanovlenije slavjanskogo mira v Vizantii v epochu rannego srednevekov'ja*, Moskva, 87-90
- PORTER, St. – CARSON, D. A. (ed.) (1999): *Linguistics and the New Testament. Critical junctures*, Sheffield (= Journal of the Study of the New Testament, Suppl. Series 168; Studies in New Testament Greek 5)
- RUSEK, J. (1985): Kamila „WIELBŁĄD, KAMHLOS”, in: *Litterae Slavicae Medii Aevi*, ed. J. Reinhart, München, 315-320
- SALMONS, J. C. – JOSEPH, B. D. (ed.) (1998): *Nostratic. Sifting the Evidence*, Amsterdam-Philadelphia
- SCHALLER, H. W. (1973 [1975]): Zur Frage der Bedeutungsgruppen griechischer Lehnwörter im Altkirchenslavischen, in: *Die Welt der Slaven* 18, 317-328
- SCHRAMM, G. (1985): Balkanische Anfänge eines christlichen Wortschatzes der Slaven: *cъръкь „Kirche“ und *кръстъ „Christus, Kreuz, Taufe“, in: *ZSIPh* 45, 58-94
- SCHUMANN, K. (1958): *Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen*, Berlin

- SJS (1958-1997) = Slovník jazyka staroslověnského. I-IV., red. J. Kurz, Z. Hauptová, Praha
- SKILTON, J. H. (1967): The Transmission of the Hebrew Text, in: *The Infallible Word*. Ed. N. B. Storehouse and P. Woley, Philadelphia
- SOBOLEVSKIJ, A. I. (1883): Greko-slavjanskije etjudy, in: *Russkij filologičeskij vestnik* 9, 1-6, 274-278; 10, 163-166
- SPICQ, C. (1978-1982): Notes de lexicographie néotestamentaire I-II + Supplément, Fribourg-Göttingen
- SS (1994) = Staroslavjanskij slovar' po rukopisjam X-XI vekov, red. R. M. Cejtin, R. Večerka, E. Blagova (= Bláhová), Moskva
- STANKOV, R. (2002): K probleme drevnejšich slavjanskich perevodov s grečeskogo, in: *Slavica Gandensia* 29, 177-205
- ŠIVAROV, N. (1987): Ischievata redakcija. Sävremenni izsledvanija i zadači s ogled na starobälgarskija prevod na Starija Zavet , in: *Vtori kongres po bälgaristika. Dokladi. Starobälgarska literatura*, Sofija, 36-49
- ŠIVAROV, N. (1988): Istorija i kanoničnost na starozavetnija tekst (S ogled na starobälgarskija mu prevod), in: *Godišnik na Duchovnata akademija* 29 (60), Sofija, 5-65
- ŠIVAROV, N. (2006): Protomasoretski tekst. Septuaginta i starobälgarski prevod. Charakteristika, problemi i zadači, in: *Dialog i duchovnost I*, säst. S. Paskalevski, Sofija, 2-25
- ŠTREKELJ, K. (1904): *Zur slavischen Lehnwörterkunde*, Wien
- TASEVA, L. – VOSS, Ch. (2005): Altkirchenslavische Übersetzungen aus dem Griechischen, in: *Incontri linguistici* 28, 101-117
- TOV, E. (1990): „Greek words and Hebrew meanings“, in: *Melbourne Symposium on Septuagint Lexicography*. Ed. T. Muraoka, Atlanta
- TROST, K. (1978): *Untersuchungen zur Übersetzungstheorie und –praxis des späteren Kirchenslavischen*, München
- VASMER, M. (1907): Greko-slavjanskije etjudy II. Grečeskije zaimstvovanija v staroslavjanskom jazyke, S. Peterburg
- VASMER, M. (1923): Ältere griechische Lehnwörter im Slavischen, in: *AslPh* 38, 282 sq.
- VEČERKA, R. (1968): Otnositel'no problematiki vlijanija grečeskogo na staroslavjanskij, in: *Actes du Ier congr. intern. des études balk. et sud-est européennes VI*, Sofija, 753-762
- VEČERKA, R. (1973): Řecký podíl na formování staroslověnštiny jako spisovného jazyka Velké Moravy, in: *Čs. předn. pro VII. mezinár. sjezd slavistů ve Varšavě*, Praha, 57-66
- VEČERKA, R. (1974): Der Anteil des Griechischen am Funktionieren des Altkirchenslavischen als Schriftsprache des Ersten bulgarischen Zarentums, in: *Études balkaniques Tchecoslovaques* 5, 51-59

- VEČERKA, R. (1997): The Influence of Greek on Old Church Slavonic, in: *Byzantinoslavica* 58, 363-386
- VEČERKA, R. (2006 a): Vývoj slovanské jazykovědy v českých zemích, Brno
- VEČERKA, R., e. a. (2006 b): K pramenům slov. Úvedení do etymologie, Praha
- VEREŠČAGIN, Je. M. (1966): K charakteristike bilingvizma epochi Kirila i Mefodija, in: *Sovetskoje slavjanovedenije*, Nr. 2, 61-65
- VEREŠČAGIN, Je. M. (1967): K voprosu ob ispol'zovanii grečeskoj leksiki v pervych slavjanskich perevodach, in: *Sovetskoje slavjanovedenije*, Nr. 6, 49-58
- VEREŠČAGIN, Je. M. (1971-1972): Iz istorii voznikovenija pervogo literaturnogo jazyka slavjan. I. Perevodčeskaja tehnika Kirilla i Mefodija, Moskva; II. Var'irovanije sredstv vyraženiija v perevodčeskoj tehnike Kirilla i Mefodija, Moskva